
РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

2.1. ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ В УМОВАХ ПРОФІЛЬНОЇ ОСВІТИ

(Шелестова Л. В.)

Загальновідомо, що здібності виявляються і розвиваються лише у діяльності, відповідно — творчі здібності розвиваються найбільшою мірою у творчій діяльності. Це означає, що у процесі навчального пізнання необхідно створити умови для прояву і розвитку творчих здібностей учнів, залучивши їх до творчої діяльності і використовуючи для цього спеціальні методи навчання.

Різні методи навчання справляють певний вплив на розвиток особистості, зокрема й на її творчий розвиток. Однак серед арсеналу методів навчання (словесних, наочних, практичних) найбільше відповідають завданням нашого дослідження практичні методи, особливо — навчальні завдання.

Навчальні завдання є різноманітним за змістом та обсягом видом самостійної навчальної діяльності учня, невід'ємним складником процесу навчання, важливим засобом його активізації. В дидактиці існують різні підходи до класифікації навчальних завдань. Для вирішення завдань нашого дослідження скористаємось класифікацією завдань за характером пізнавальної діяльності (репродуктивна, частково-пошукова (реконструктивна), творча), згідно із якою завдання поділяються відповідно на репродуктивні, частково-пошукові та творчі.

Репродуктивні завдання спрямовані на відтворення учнями знань та способів діяльності. Для вивчення гуманітарних предметів властиві такі основні види репродуктивних завдань: відтворення хронології подій, переказ подій і явищ, розв'язання завдань за зразком [1]. Ці завдання

не впливають на розвиток творчих здібностей учнів, тому для вирішення завдань нашого дослідження їх кількість у навчальному процесі має бути мінімальна.

Частково-пошукові завдання передбачають вияв учнями певної самостійності та ініціативи у навчально-пізнавальній діяльності; вони мають певну специфіку залежно від особливостей предмета. Так, типовими для літератури є такі види частково-пошукових завдань: завдання на розкриття зв'язку творчості письменника (конкретного твору) з епохою, в яку він жив; завдання на розкриття взаємозв'язку між особистістю письменника, його життям і творчістю; завдання на з'ясування творчої історії художнього твору; завдання на аналіз художнього твору (з'ясування ідейно-тематичної основи, особливостей образів, композиційно-сюжетної структури тощо); завдання на з'ясування ідейно-художніх особливостей та стилю письменника; завдання на визначення значення письменника для його часу та для сучасників. [1]

Типовими частково-пошуковими завданнями з історії учені називають такі: завдання на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків; завдання на з'ясування загальних та часткових закономірностей суспільного розвитку; завдання на визначення наступності між фактами, подіями, явищами, епохами; завдання на з'ясування тенденцій розвитку певного суспільного явища; завдання на з'ясування міри прогресивності історичного явища; завдання на з'ясування явища, факту, епохи та загальної закономірності суспільного розвитку; завдання на періодизацію розвитку явища або епохи; завдання на визначення типовості одиночного та масового явища; завдання на з'ясування специфіки суспільного явища й епохи, різного соціального смислу подібних явищ у різні епохи; завдання на з'ясування нових фактів та явищ; завдання на оцінку характеру явищ; завдання на отримання уроків історії із фактів минулого [1, 2].

Частково-пошукові завдання у навчанні гуманітарним наукам передбачають виконання учнями окремих етапів пошуку, прояв ними певної самостійності у засвоєнні знань (з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, аналіз і синтез, з'ясування закономірностей і тенденцій, з'ясування специфіки явища, з'ясування нових фактів, оцінних суджень, тощо). У процесі виконання завдань цього типу в учнів розвиваються окремі творчі здібності: частково — інтелектуально-евристичні (гіпотетичність мислення, здібність переносити знання й уміння в нову ситуацію, незалежність суджень, критичність мислення) та більшою мірою інтелектуально-логічні (здібність аналізувати, порівнювати; здібність виділяти головне, відкидати другорядне; здібність описувати явища, процеси тощо).

Репродуктивні та частково-пошукові завдання достатньо розроблені у педагогічній науці. Більше того, за результатами аналізу завдань у підручниках з літератури та історії для профільних класів, вони домінують у цих підручниках [1]. Однак використання переважно репродуктивних та частково-пошукових завдань недостатньо впливають на розвиток творчих здібностей учнів, вони не передбачають створення ними певних видів творчих продуктів. Тому вони не можуть задовольнити повною мірою вимог до процесу розвитку творчого потенціалу особистості.

Очевидно, що для ефективного творчого розвитку старшокласників необхідно використовувати такі завдання, які сприяли б виявленню та розвитку усіх компонентів творчих здібностей: здатність генерувати ідеї; здатність фантазувати; уміння бачити протиріччя, проблеми; гнучкість мислення, здібність відмовитися від нав'язливої ідеї; здатність самостійно переносити знання й уміння в нову ситуацію; критичність мислення, здатність висловлювати оцінні судження; незалежність суджень. Творчі завдання відповідають вказаним вимогам і є найбільш ефективним засобом розвитку творчих здібностей [2].

Творче завдання ми розуміємо як таку форму організації змісту навчання, за допомогою якого учитель створює творчу (проблемну) ситуацію, в процесі вирішення якої розвиваються творчі здібності учнів [3]; завдання, у процесі якого учень створює певний творчий продукт — оформлений результат діяльності учня [4].

Науковцями [5] описано типи і види творчих завдань, які стимулюють і розвивають творчі здібності особистості:

- Завдання з явно вираженою суперечністю: завдання-проблеми, завдання-парадокси, завдання-антиномії, завдання на виявлення суперечностей та проблем (розвивають здатність бачити суперечності, формулювати проблеми).
- Завдання з некоректно поданою інформацією: завдання з недостатньою вихідною інформацією; завдання з надлишковою інформацією; завдання із суперечливою вихідною інформацією; завдання, в яких майже відсутня вихідна інформація, але є мета діяльності (розвивають здатність відшукувати інформацію і переносити її в нову ситуацію).
- Завдання на прогнозування: завдання на екстраполяцію; завдання на безпосереднє висування гіпотез (розвивають здатність генерувати ідеї та висувати гіпотези).

-
- Завдання на оптимізацію: завдання на вибір оптимального рішення; завдання на оптимізацію процесу (розвивають гнучкість та раціоналізм мислення).
 - Завдання на рецензування: завдання на виявлення помилок; завдання на перевірку результату; завдання на оцінку процесу та результату (розвивають критичність мислення, здатність до оцінних суджень).
 - Завдання на розробку алгоритмів та евристичних приписів: завдання на виявлення найбільш ефективних дій; завдання на розробку евристичних приписів та правил (розвивають здатність до узагальнень та рефлексії мислення).
 - Завдання на коректну постановку проблеми: завдання на уточнення цілей; завдання на уточнення умов; завдання на уточнення вимог та обмежень (розвивають здатність подолати інертність мислення та відмовитися від нав'язливої ідеї, здатність переносити знання та вміння у нову ситуацію).
 - Дослідницькі завдання: експериментальні завдання; завдання на моделювання; графічні завдання (розвивають здатність до широкого переносу знань та умінь, методів пізнання у нову ситуацію).
- З огляду на кінцеву мету творчого процесу — створення творчого продукту — в науці [6] виділено такі типи творчих завдань:
- Завдання на удосконалення творчого продукту: завдання на заміну невдало вжитих слів; завдання на доповнення з певною метою; завдання на редагування; завдання на висловлення пропозицій про можливості удосконалення (розвивають усі компоненти творчих здібностей, проте більшою мірою — здатність подолати інертність мислення та відмовитися від нав'язливої ідеї, здатність фантазувати, критичність мислення).
 - Завдання на завершення творчого продукту: завдання на придумування якомога більшої кількості назв, способів, варіантів; завдання на прогнозування розвитку подій та завершення певної ситуації; завдання пошук шляхів вирішення певної ситуації (розвивають усі компоненти творчих здібностей, проте більшою мірою — гіпотетичність мислення, здатність бачити суперечності й проблеми, здатність фантазувати).
 - Завдання на створення творчого продукту: завдання на опис особистостей, подій та ситуацій, матеріальних об'єктів, ідей з огляду на власну позицію; завдання на створення оцінних суджень стосовно особистостей, подій та ситуацій, матеріальних об'єктів,

ідей тощо; завдання на рольове перевтілення та відповідну інтерпретацію подій та ситуацій з позиції певного суб'єкта; завдання на рольове перевтілення та відображення внутрішнього життя суб'єкта у матеріалізованій формі (листа, щоденника, замітки тощо); завдання на рольове перевтілення та інсценізацію певної ситуації (розвивають усі компоненти творчих здібностей: здатність генерувати ідеї; здатність фантазувати; уміння бачити протиріччя, проблеми; гнучкість мислення, здібність відмовитися від нав'язливої ідеї; здатність самостійно переносити знання й уміння в нову ситуацію; критичність мислення, здатність висловлювати оцінні судження; незалежність суджень).

З метою розвитку творчих здібностей старшокласників в умовах профільного навчання доцільно використовувати увесь відомий арсенал творчих завдань, зважаючи на особливості гуманітарних предметів.

Ефективність використання творчих завдань залежить від доцільної організації їх використання у навчально-пізнавальному процесі. Опишемо особливості використання творчих завдань з метою розвитку творчих здібностей учнів.

Технологія як процес має ряд ознак: поділ процесу на певні етапи; координація й поетапне виконання дій, що спрямовані на досягнення певного результату (мети); однозначність виконання певних процедур (комплексу дій) і операцій, які є важливою умовою досягнення результатів. Тобто, педагогічні технології є не лише сукупністю методичних дій, а й організаційних, які спрямовані на оптимізацію навчального процесу і отримання прогнозованого результату. З огляду на це, обґрунтуємо необхідність використання творчих завдань на кожному з етапів навчального пізнання задля досягнення поставленої мети дослідження — розвитку творчих здібностей старшокласників в умовах профільного навчання.

Процес пізнання світу людиною як на теоретичному, так і на практичному рівнях здійснюється за певними етапами: сприймання (результат — образ); осмислення та розуміння (результат — значення і смисли); узагальнення та систематизація (результат — значення і смисли); запам'ятовування (результат — закріплення); перетворення та застосування (результат — творчий продукт та ціннісне ставлення) [7, 8]. У процесі навчально-пізнавальної діяльності старшокласники пізнають різноманітні аспекти навколишньої дійсності, засвоюючи зміст навчальних предметів, у такій же послідовності.

Оптимізуючи процес розвитку творчих здібностей учнів, доцільно дотримуватися послідовності цих етапів та враховувати вікові особливості

протікання пізнавальних процесів в учнів певної вікової групи. У психолого-педагогічних дослідженнях А. Петровського [9] та Д. Фельдштейна [10] доведено, що старший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку творчих здібностей. Саме у цей період творчість набуває нових особливостей по відношенню до попередніх вікових етапів. З огляду на те, що учні цього віку активно вибудовують власний життєвий шлях, прагнуть реалізувати себе у сьогоденні та майбутньому, їхня діяльність стає творчою, спрямованою на досягнення авторського результату.

Щодо пізнавальних процесів, то увага старшокласників стає все більше керованою, вони можуть досить тривалий час концентруватися на вирішенні абстрактних завдань; сприймання все більше стає довільним. Логічне мислення починає переважати над іншими видами мислення; воно стає більш систематизованим і набуває нову рису — критичність. Тому й логічна пам'ять починає домінувати над механічною; розвиваються зорова та вербальна пам'ять; довільна пам'ять стає все більш продуктивною. Активно розвивається творче мислення, старшокласники краще, ніж на попередніх вікових етапах бачать проблемні ситуації, бачать нове у відомому, ставлять оригінальні запитання і вирішують завдання [11].

Беручи за основу розроблені у педагогічній психології та прийняті в дидактиці етапи навчального пізнання [12, 13] та виходячи із вікових особливостей протікання цих процесів у старшокласників, завдання розвитку в них творчих здібностей, виділимо й охарактеризуємо послідовні етапи навчального пізнання та методи розвитку творчих здібностей, що доцільно використовувати на цих етапах:

1. Сприймання та мотивація учнів до пізнання.

Основою *сприймання* є виникнення уявлень про певні об'єкти, без яких неможливе засвоєння навчального матеріалу. Одним із основних принципів процесу сприймання у навчальній діяльності є обов'язкове поєднання сприймання з розумінням. Розривати ці два процеси у часі недопустимо, оскільки в такому разі сприймання втрачає одну із своїх властивостей — осмисленість. У сприйманні навчального матеріалу важливою є мотиваційна сторона. Залежно від того, чи наявна в учня потреба сприймати те, про що говориться або демонструється під час уроку, чи присутній пізнавальний інтерес до предмету, різні будуть і результати сприймання (його швидкість, точність образів, повнота відображення ознак тощо). Важливим регулятором процесу сприймання є установка, яка розглядається як готовність сприймати новий матеріал [14].

На етапі сприймання доцільні завдання-установки на наступну навчально-пізнавальну діяльність, подальше осмислення, розуміння на-

вчального матеріалу та виконання певних видів творчих завдань, які сприяють формуванню позитивної мотивації до сприймання навчального матеріалу. Саме завдання творчого характеру найбільш чітко тримають увагу учнів, самі по собі збуджують цікавість [15].

Так, наприклад, під час вивчення української літератури у 10 класі можна використати такі творчі завдання: «Створіть буктрейлер», «Створіть паспорт життєвого шляху автора», «Створіть стрічку подій художнього твору або хмарку слів».

Вивчаючи тему «Соціальний склад населення та самоврядування українських міст у першій половині ХУІ ст.» (Історія України, 8 кл.) учні спочатку опрацьовують фрагменти писемних джерел. Ці джерела характеризують соціальну структуру українського суспільства першої половини ХУІ ст.; специфіку міського самоврядування на прикладі м. Києва; роль м. Києва як культурного, духовного та торговельного центру. Після опрацювання джерел учні виконують не лише репродуктивні чи частково-пошукові завдання, а й творчі, наприклад: «Уявіть себе жителем Києва в часи, описані Гійомом Левассером да Бопланом в книзі «Опис України». Опишіть свою прогулянку містом, свої враження від побаченого у ньому», «З огляду на основну рису козаків (названу Гійомом Левассером да Бопланом в книзі «Опис України»), які могли бути причини їхнього протесту проти панів? Опишіть спілкування групи козаків, які незадоволені панами і готуються до повстання», «Уявіть себе українським юнаком/юначкою, сином/донькою селянина, що жив у той період історії, описаний Левассером да Бопланом в книзі «Опис України». Опишіть свої думки та почуття від життя у родині, спілкування з батьками та однолітками, з панами», «Намалюйте схему Києва, описану Левассером да Бопланом в книзі «Опис України». Позначте піктограмами особливості кожного із описаних у тексті та зображених вами на схемі об'єктів».

Зауважимо, що наведені тут і нижче творчі завдання розробляли спільно з педагогічними працівниками експериментальних закладів загальної середньої освіти — В. Мисаном, вчителем історії комунального закладу «Рівненський обласний лицей-інтернат II-III ступенів» Рівненської обласної ради та І. Унцеску, вчителем української літератури Новоукраїнської ЗОШ № 6.

II. Осмислення нової інформації, розвиток і корекція набутого раніше досвіду.

Процес розуміння, осмислення отриманої інформації (порівняння, аналіз, виявлення зв'язків між явищами, визначення їх складу, будови, призначення, знаходження причин, мотивів тощо) здійснюється старшо-

класниками за допомогою логічного мислення. Осмислення навчального матеріалу, передбачає розкриття внутрішніх зв'язків між його окремими елементами, розкриття сутності явищ та процесів реальної дійсності. Осмислення відбувається у ході аналізу навчального матеріалу та виконання певних видів творчих завдань. Серед них такі: «Знайдіть помилку у тексті», «Напишіть рецензію або відгук для читацького блогу про творчість письменника», «Аналізуючи образи творів, створіть пантбук, хмарку слів, фейсбук-сторінку до образу» (українська література, 10 кл.).

У процесі осмислення теми «Освіта та культура в умовах нацистської окупації (1941 — 1944 рр.) (Історія України, 10 кл.) учні спочатку читають фрагменти тексту із підручника та фрагменти газетних повідомлень про активізацію німцями релігійного життя, відкриття шкіл та відновлення освітнього процесу на окупованих територіях. Серед творчих завдань, які допоможуть краще осмислити навчальний зміст, такі: «Як ви думаєте, чому Рейхсміністр східних територій Німеччини А. Розенберг прийняв таке рішення? Якими могли бути мотиви? Про що він думав? Що відчував? Спробуйте побути в його ролі і опишіть його почуття й думки в тій історичній ситуації, що склалася в той період», «На основі даних із поданих вище документів складіть карту функціонування освітніх установ у західних регіонах України, позначивши кожен тип навчального закладу у різний спосіб».

III. Узагальнення та систематизація інформації про об'єкти пізнання:

У процесі узагальнення старшокласниками отриманої інформації відбувається виокремлення й синтез істотних ознак об'єктів пізнання; відбувається оперування як зовнішніми, так і внутрішніми ознаками об'єктів; увага звертається не стільки на одиничні факти, як на узагальнені закономірності; виявляється здатність висувати власні теорії щодо об'єктів пізнання на основі поєднання ознак та властивостей з метою осмислення соціального, природного, предметного світу, моральних категорій, прогнозування результатів дій.

Залежно від ролі та місця в навчальному процесі розрізняють такі види узагальнень: первинні, локальні (понятійні), міжпонятійні (поурочні), тематичні, підсумкові та міжкурсіві. В обґрунтованій організації навчально-пізнавальної діяльності з метою розвитку творчих здібностей передбачалися різні види узагальнень, що необхідно для виконання творчих завдань та створення творчого продукту. Доцільними на цьому етапі будуть такі творчі завдання: «Створіть інформаційний плакат з теми, що вивчається», «Створіть колаж-асоціацію «Впізнай автора»,

«Створіть фотоальбом «Галерея живих цитат» до окремого образу або до твору загалом» (українська література, 10 кл.).

IV. Запам'ятовування та закріплення отриманої інформації про певні об'єкти пізнання.

У процесі закріплення здійснюється повторне осмислення сприйнятої інформації та її запам'ятовування за допомогою логічної пам'яті. Учні повинні не лише розуміти, але й точно відтворювати певні поняття, основні факти, тобто пам'ятати їхню сутність [12]. Оскільки основою творчості є уява, фантазія, а вони не можливі без особистого досвіду людини, запам'ятовування, хоч і не є метою творчого процесу, має в ньому неабияке значення. Особливо підсвідоме запам'ятовування, що базується на утворенні яскравих образів та асоціацій, які можуть бути використані за певних нових умов при створенні творчого продукту. Запропонуйте такі види творчих завдань: «Створіть печворк до твору: особливість жанру, тема та ідея, образи і символи, ілюстрації», «Підготуйте мотиваційний постер, кроссенс (асоціаційну головоломку) за творчістю письменника», «Пограйте у гру «Вірю — не вірю» (українська література, 10 кл.).

На етапі закріплення теми «Міжнародні відносини після Першої світової війни» (Всесвітня історія, 10 кл.) учням пропонується опрацювати документ «Американська програма миру (14 пунктів Вільсона)», після чого виконати завдання на доведення, прогнозування, порівняння. Окрім того, нехай вони виконають таке творче завдання: «Уявіть себе керівником країни, якій були не вигідні положення Програми. Організуйте зустріч своїх однодумців і напишіть колективну ноту протесту, обґрунтовуючи свою позицію». Це дає змогу з'ясувати не лише ступінь теоретичного засвоєння навчального матеріалу, але відстежити як учні оперують базовими знаннями для розв'язання окремих проблем, використовують поданий у документі фактичний матеріал обґрунтовують власні твердження тощо.

V. Перетворення та застосування набутих знань про об'єкти пізнання.

Перетворення та застосування отриманої інформації старшокласниками здійснюється за допомогою уяви, що активно розвивається; виявляється власне ставлення до об'єктів пізнання; активно розвивається творче мислення, старшокласники краще, ніж на попередніх вікових етапах бачать проблемні ситуації, бачать нове у відомому, ставлять оригінальні запитання і вирішують завдання [16]. На цьому етапі доречно запропонувати учням такі види творчих завдань: «Створіть «кошик фактів та ідей» теми, що вивчається», «Створіть буктрейлер, дудл, плакат

(на вибір), спрямований на популяризацію творчості письменника», «До характеристики образів створить даймонд (іменник, 2 прикметники, 3 дієслова, антоніми)» (українська література, 10 кл.).

Після вивчення теми «Повсякденне життя українського населення в повоєнні роки» (Історія України, 11 кл.) учні опрацьовують декілька документів: заява працівників школи про бажання отримати американські подарунки, заява колишньої партизанки та заява мами двох дітей-підлітків про необхідність матеріальної допомоги. Після чого учні виконують таке творче завдання: «Уявіть, що ви — заступник голови облвиконкому тов. Денисенко, до рук якого надійшли вищезгадані заяви. Майна з американської допомоги залишилося мало, оскільки значна частина його розподілена між партійними та адміністративними працівниками Рівненської області. З того, що залишилося, всім вищезгаданим заявникам не вистачить, тому вам потрібно встановити черговість його розподілу. Визначте, хто із заявників отримає першим, хто другим і третім. Своє рішення обґрунтуйте».

Таким чином, процес розвитку творчих здібностей старшокласників в умовах профільного навчання буде ефективнішим, якщо педагог буде враховувати вікові особливості старшокласників, дотримуватись послідовності етапів пізнання, пропонувати виконувати різні види творчих завдань на кожному з етапів пізнання: сприймання, осмислення, узагальнення та систематизації, запам'ятовування, перетворення та застосування набутих знань.

Попри те, що у педагогіці традиційно практичні методи навчання, зокрема й завдання різних типів, використовують на заключних етапах пізнання стосовно конкретного розділу або теми, ми дійшли інших висновків. Експериментально було підтверджено, що з метою розвитку творчих здібностей творчі завдання доречно використовувати не лише на завершальному етапі пізнання, а й по можливості на всіх попередніх.

Література

1. Шелестова Л.В. Сучасний підручник як засіб розвитку творчих здібностей старшокласників в умовах профільного навчання (на матеріалі підручника з української літератури). *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. [ред. кол.; голов. ред. — О. М. Топузов]. Київ: Педагогічна думка, 2019. Вип. 22. 326 с. С. 306 — 316.
2. Границкая А. С. *Научить думать и действовать. Адаптивная система обучения в школе*. Книга для учителя. Москва: Просвещение, 1991. 175 с.

-
3. Андреев В. И. *Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества*. Изд-во Казанского ун-та, 1988. 236 с.
 4. Волков И. П. *Учим творчеству*. Москва: Педагогика, 1988. 96 с.
 5. Андреев В. И. *Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества*. Изд-во Казанского ун-та, 1988. 236 с.
 6. Шелестова Л. В. *Розвиток творчих здібностей учнів молодшого підліткового віку в процесі вивчення гуманітарних предметів (інтелектуально-евристичний компонент)*: дис... канд. пед. наук: спец. Київ, 1998. 222 с.
 7. Мойсеюк Н. Є. *Педагогіка*. Навч. Посібник. 3-є вид., допов. Київ : КДНК, 2001. 608 с.
 8. Чанышев А. Н. *Начало философии*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1982. 184 с.
 9. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиции социальной психологии. *Вопросы психологии*. 1984. №4. С. 15-29.
 10. Фельдштейн, Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1985. №6. С. 154-158.
 11. Обухова Л. Ф. *Возрастная психология*. Учебник для вузов. Москва: МГППУ, 2006. 460 с.
 12. Мойсеюк Н. Є. *Педагогіка*. Навч. посібник. Київ : КДНК, 2001. 608 с.
 13. Слостенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. *Педагогика*. Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед. Москва: Издательский центр «Академия», 2002. 576 с.
 14. Занков Л. В. Обучение и развитие. Экспериментально-педагогическое исследование. *Избранные педагогические труды*. Москва: Педагогика, 1990. 424 с.
 15. Шелестова Л. В. *Розвиток творчих здібностей учнів молодшого підліткового віку в процесі вивчення гуманітарних предметів (інтелектуально-евристичний компонент)*: дис... канд. пед. наук: спец. Київ, 1998. 222 с.
 16. Обухова Л. Ф. *Возрастная психология*. Учебник для вузов. Москва: МГППУ, 2006. 460 с.